

Radosław Gaziński, Paweł Gut
Szczecin

***Historische Büchlein i Geheime Finanz Bücher*
jako przykłady źródeł do dziejów społeczeństwa miejskiego
na Pomorzu Pruskim w II połowie XVIII wieku**

Państwo pruskie w XVIII wieku, zdaniem niektórych historyków do lat 80. tegoż stulecia, znajdowało się w fazie wzrostu gospodarczego stymulowanego merkantylną polityką gospodarczą, realizowaną początkowo przez Fryderyka Wilhelma I, a następnie przez Fryderyka II¹. Aby sprawniej zarządzać skomplikowaną machiną monarchii władze pruskie stosowały nowoczesne, jak na ówczesne czasy, narzędzia ułatwiające podejmowanie decyzji ekonomicznych w skali całego kraju oraz w jego prowincjach. Jednym z tych narzędzi była pruska kartografia wielko- i małoskalowa², drugim zaś statystyka. Ta ostatnia była nauką wykładaną na pruskich uniwersytetach i powszechnie stosowaną przez urzędników monarchii Hohenzollernów. Dane statystyczne w formie tabel miały prezentować demograficzny i gospodarczy obraz państwa, pokazując jednocześnie kierunki zmian, jakie zachodziły wówczas w Prusach. Sprawozdania statystyczne sporządzano w każdej prowincji państwa, co zarządził już Fryderyk Wilhelm I, wydając w latach 1719–1730 edykty o tabelach statystycznych. Jednakże były one po części martwą literą. Dopiero jego następca, Fryderyk II, doceniając nowoczesne metody zarządu państwem, nakazał dokładne przestrzeganie przepisów wydanych przez swego ojca i zalecił władzom prowincjonalnym prowadzenie tak zwane *Historische Taschbüchlein* według wzoru

---

¹ Ostatnio o rozwoju państwa pruskiego w XVIII wieku w literaturze polskiej: *Historia Prus. Narodziny — mocarstwo — obumieranie*, t. 2. *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, red. Bogdan Wachowiak, Poznań 2010. Porównaj też: Christopher Clark, *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, przeł. Jan Szkucliniński, Warszawa 2009, s. 87–286.

² Radosław Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Gostwien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013 (tu też podstawowa literatura przedmiotu).

z 19 kwietnia 1730 roku³. W czasach Fryderyka II wspomniane w przepisach *Historische Taschbüchlein* nazwano w skrócie *Historische Büchlein*. Zawierały one podstawowe informacje statystyczne o pruskich miastach ujęte w 16 grup tematycznych, które odnosiły się między innymi do: ludności w miastach, rzemieślników, spraw finansowych, majątku miast, ich zabudowy, posiadłości ziemskich czy też produkcji i sprzedaży piwa i wódki.

W 1751 roku na podstawie polecenia królewskiego dokonano drobnych zmian w układzie tabel znajdujących się dotychczas w „historycznych ksiąteczkach”. W miejskich sprawozdaniach, w dodatkowych kolumnach, nakazano umieszczać informacje o ludności żydowskiej, a także o osadnikach — Walonach, Francuzach i Salzburczykach⁴.

Od tego czasu cała administracja prowincjonalna państwa była zobowiązana do zbierania danych dotyczących miast, a następnie opracowywania ich w formie ksiąg i wysyłania do władz centralnych w Berlinie. Robiła to także Pomorska Kamera Wojenno-Skarbowa w Szczecinie, zarządzająca pruskim Pomorzem. Dla Pomorza Zachodniego szczeciński urząd prowincjonalny przygotował pierwsze takie statystyczne sprawozdanie za rok 1741/1742⁵. Pokazywało ono społeczeństwo miejskie pruskiego Pomorza oraz stan gospodarczy pomorskich miast. Podstawą informacji statystycznych zawartych w rejestrach były dane przekazywane przez magistraty na polecenie radców podatkowych administrujących dystryktami podatkowymi. Istotą powstania omawianej serii była potrzeba rejestracji dochodów i możliwości (potencjału) ekonomicznego ośrodków miejskich leżących na pruskim Pomorzu.

Zestawienia zbiorcze sporządzali radcy podatkowi, każdy dla swojego dystryktu podatkowego, a następnie przekazywali je do wydziału wojennego kamery wojenno-skarbowej, gdzie sporządzano sumaryczne zestawienie wszystkich danych w układzie dystryktami⁶. Takie sprawozdanie statystyczne dla Pomorza przesyłane były do Departamentu ds. Marchii Elektorskiej, Nowej Marchii i Pomorza, nadzorującego prowincję pomorską w ramach Generalnego Dyrektorium⁷. Podobne

³ Otto Behre, *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus*, Berlin 1905, s. 167–178.

⁴ *Instruction wie sich bey der Aufnahme der erforderliche Nachrichten zum Behuf der jährlich einzusendenden historischen Tabelle vom platten lande sowohl von Herrschaften als Gerichten und Gemeinden und einem jeden, der sonst damit beschäftigt seyn wird, zu verhalten*, Breslau, den 20. April 1757, [w:] *Sammlung aller in dem souverainen Herzogthum Schlesien [...] ergangenen Ordnungen, Edicte, Mandaten, Rescripte etc. etc.* [...], Breslau 1745–1790, t. 9, s. 222–224.

⁵ O. Behre, *Geschichte* [3], s. 178.

⁶ Paweł Gut, *Urząd Rady Podatkowego w Choszczynie dla miast powiatów tylnych Nowej Marchii*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 10, 2003, s. 123–133.

⁷ Otto Hintze, *Einleitende Darstellung der Behördenorganisation und allgemeinen Verwaltung in Preussen beim Regierungseintritt Friedrichs II.*, Acta Borussica, Behördeorganisation (dalej: AB), Sechster Band, Erste Hälfte, Berlin, 1901, całość; M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945*, Szczecin 1981, s. 20–35;

zestawienia czyniono równoległe dla terenów wiejskich w postaci tak zwanych *Historische Tabellen*. Umieszczano tu dane odnoszące się do wsi szlacheckich, domenalnych i miejskich. Jednakże nie włączano ich do wspomnianych wyżej zestawień miejskich, bowiem tworzyły one odrębne opracowania.

Wojna siedmioletnia, będąca swoistą cezurą w dziejach monarchii Hohenzollernów, stała się też okresem, po którym zarządzanie państwem pruskim zostało jeszcze mocniej zbiurokratyzowane. Miało to się przyczynić do szybszej odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych, a także zapewnić sprawniejszy pobór „daniny” dla monarchy. Jednym z elementów tego procesu było poszerzenie informacji zawartych w *Historische Büchlein*, a także zwiększenie gamy sprawozdań statystycznych, między innymi przez zestawienie dotychczasowych opracowań — to znaczy *Historische Büchlein* z *Historische Tabellen* zawierających dane o społeczeństwie wiejskim. Efektem tego było stworzenie nowej serii dokumentacji statystycznej w postaci tak zwanych *Geheime Finanz Bücher* (*Tajne księgi skarbowe*).

W wypadku „historycznych książeczek” w 1766 roku wydano zarządzenie o zmianie ich zawartości. Przede wszystkim nakazano, aby liczbę ludności podawać dopiero na koniec listopada, gdyż wtedy ludność po okresie różnego rodzaju prac wracała do swoich rodzin, do miejsc stałego zamieszkania. Ponadto król polecił, aby w „historycznych książeczkach” dane od 1768 roku były porównywane z informacjami z 1756 roku, czyli z ostatniego roku przed wybuchem wojny siedmioletniej. Działania wojenne w 1756 roku rozpoczęły się dopiero w końcu sierpnia i w tabelach nakazywano przedstawiać, jak stan obecny ma się do tego przed wojną. Poza tym dokonano rozbudowy tabeli o informacje związane z przemysłem tekstylnym, a zwłaszcza o wielkość jego produkcji w sztukach bel sukna, par rajstop, czy kop (Schock) tkaniny lnu. Dalej pogłębiono informacje o pogłowie zwierząt hodowlanych, posiadłościach rolnych miast z podziałem na: ogrody, pola, łąki, folwarki, wsie, hodowle morwy i jedwabników. Ujęto także spożycie zboża ze wskazaniem na chlebowe oraz przerabiane na piwo i wódkę. W tabelach umieszczono także wielkość produkcji obu napojów i sprzedaży ich poza miasto. Nakazano również podawanie całości informacji o sprawach finansowych miast, na które składały się dochody, wydatki, oszczędności, lokaty kapitałów miejskich, pożyczki i długi miejskie. Ponadto miasta położone nad rzekami lub spławnymi zbiornikami miały przedstawiać informacje o żegludze⁸.

Z kolei wspomniane wyżej „tajne księgi skarbowe” były ogólnym zestawieniem informacji statystycznych o całych prowincjach. Podstawą zawartych w nich informacji były dane pochodzące z „historycznych książeczek”, następnie sprawozdania tabelaryczne landratów o powiatach szlacheckich oraz zarządców domen – generalnych dzierżawców o wiejskich dobrach państwowych tworzące tzw. „historyczne

---

Z. Szultka, *Umocnienie absolutyzmu, narodziny militarystyki i rozwój pruskiej administracji*, [w:] *Historia Prus* [1], t. 2, s. 81–88, 94–97.

⁸ O. Behre, *Geschichte* [3], s. 178–188.

tabele”. Uzupełniały je jeszcze dodatkowe dane ekonomiczne w postaci: zestawień ludności żydowskiej, zestawień liczebności floty handlowej oraz budowanych statków, a także urzędowe zestawienia justytariatów domen i służby leśnej.

Książeczki obu wspomnianych serii (to jest *Historische Büchlein* i *Geheime Finanz Bücher*) są obecnie przechowywane zarówno w Archiwum Państwowym w Szczecinie, jak i w archiwum pruskim w Berlinie-Dahlem. W Szczecinie zachowało się jedynie siedem ksiąg pierwszej serii *Historische Büchlein*, które pochodzą z lat 1762–1763, 1763–1764, 1764–1765, 1770–1771, 1771–1772, 1772–1773 oraz 1773–1774⁹. Tworzą one jednorodną całość. W archiwum berlińskim pierwsza seria jest reprezentowana przez 31 tomów obejmujących lata 1745–1746, 1747–1748, 1748–1749, 1750–1751, 1751–1752, 1754–1755, 1771–1772, 1772–1773, 1773–1774, 1774–1775, 1775–1776, 1776–1777, 1777–1778, 1778–1779, 1779–1780, 1780–1781, 1781–1782, 1782–1783; 1784–1785, 1785–1786, 1786–1787, 1787–1788, 1788–1789, 1789–1790, 1790–1791, 1791–1792, 1792–1793, 1793–1794, 1795–1796, 1802–1803, 1803–1804¹⁰. Dane wypełniające tabele omawianej serii były zbierane w ciągu roku budżetowego obowiązującego w Prusach od Trinitatis do Trinitatis roku następnego, czyli od święta Świętej Trójcy, przypadającego w pierwszą niedzielę po Zielonych Świątkach.

Drugą z serii tworzą tak zwane *Geheime Finanz Bücher*. W archiwum szczecińskim zachowało się ich osiem, z lat 1768, 1771, 1772, 1773, 1775, 1776, 1777, 1780¹¹. W Berlinie zaś przechowuje się ich łącznie 16, z lat 1779, 1780, 1781, 1782, 1783, 1784, 1786, 1787, 1788, 1789, 1792, 1793, 1794, 1795, 1796, 1803¹². Dane do drugiej serii zbierano w ciągu roku kalendarzowego. Książeczki obu serii powstające w Szczecinie wykonywano na pewno w dwóch egzemplarzach. Jeden urzędnicy kamery zostawiali dla siebie, drugi zaś wysyłali do Berlina do Gene-

⁹ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APSz), RiS, sygn. 754 (1762–1763), 756 (1763–1764), 1328 (1763–1764), 753 (1770–1771), 757 (1771–1772), 758 (1772–1773), 759 (1773–1774).

¹⁰ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9 vol. II (1745/6), III (1747/8), IV (1748/9), V (1750/1), VI (1751/2), VIIa-b (1754/5 – 2 egz.), VIII (1771/2), IX (1772/3), X (1773/4), XI (1774/5), XII (1775/6), XIII (1776/7), XIV (1777/8), XV (1778/9), XVI (1779/80), XVII (1780/1), XVIII (1781/2), XIXa-b (1782/3 – 2 egz.), XX (1784/5), XXI (1785/6), XXII (1786/7), XXIII (1787/8), XXIV (1788/9), XXVa-b (1789/90 – 2 egz.), XXVI (1790/1), XXVIIa-b (1791/2 – 2 egz.), XXVIII (1792/3), XXIX (1793/4), XXXI (1795/6), XXXII (1802/3), XXXIII (1803/4). Sprawozdania z lat 1741–1745, a także roczniki brakujące, zaginęły jeszcze w XIX wieku: O. Behre, *Geschichte* [3], s. 178.

¹¹ APSz [9], RiS, sygn. 760 (1768), 761 (1772), 762 (1773), 763 (1775), 1329 (1771), 1330 (1776), 1331 (1777), 1332 (1780).

¹² GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 12, vol. I (1779), II (1780), IIIa-b (1781 – 2 egz.); IVa-b (1782 – 2 egz.), Va-b (1783 – 2 egz.), VI (1784), VII (1786), VIII (1787), IXa-b (1788 – 2 egz.), X (1789), XI (1792), XII (1793), XIIIa-b (1794 – 2 egz.), XIV (1795), XV (1796), XVI (1803).

ralnego Dyrektorium, gdzie trafiał on do departamentu nadzorującego Pomorze (Departament ds. Marchii Elektoralnej, Nowej Marchii i Pomorza)¹³.

Pierwsza z zachowanych *Historische Büchlein* powstała w 1746 roku i prezentuje dane dotyczące pomorskich miast za lata 1745–1746¹⁴. Jest liczącą 27 stron książeczką oprawioną w karton, zachowującą formę dudki. Znajdują się tu dane dotyczące 54 miast leżących na terenie pruskiego Pomorza¹⁵. Pomorskie miasta zostały alfabetycznie podzielone na dwie grupy od 1. (Anklam) do 27. (Nowe Warpno) i od 28. (Pasewalk) do 54. (Sianów). Ich dane zaprezentowano więc w dwóch takich samych tabelach rozpisanych na 12 kart każda. Pierwsza kolumna obu tabel zawiera ułożone alfabetycznie miasta, druga podaje liczbę domów z podziałem na kryte dachówką i strzechą. Trzecia z kolumn pokazuje zaludnienie miast z podziałem na ludność dorosłą i dzieci. W wypadku ludności dorosłej, tak zwanych właścicieli-gospodarzy, mamy wydzielonych mężczyzn i kobiety, a dla dzieci synów i córki. Dalej prezentowana jest ludność służebna niesamodzielna ekonomicznie, podzielona na czeladników i służbę właściwą, wśród której są wymieniani: służący i parobkowie oraz służące i dziewczki. Kolejna kolumna sumuje całą ludność każdego z miast.

Następne części tabeli odnoszą się do liczby przedstawicieli zawodów branży włókienniczej, działających w pomorskich ośrodkach. Poświęcenie tej grupie rzemieślników specjalnej uwagi jest pochodną całej polityki gospodarczej Królestwa Pruskiego, przykładającego olbrzymią wagę do rozwoju przemysłu włókienniczego. Liczba przedstawicieli tej grupy zawodowej do całej populacji miasta jest jedną z głównych miar pokazujących stan gospodarki danego ośrodka. W tabeli wyszczególniono: sukienników, wytwórców caju, pończoszników i kapeluszników, wszystkich z podziałem na mistrzów i czeladników. Z kolumnami dotyczącymi rzemiosł włókienniczych są związane następne, ukazujące liczbę przerobionej przez nich wełny (w małych kamieniach i funtach) oraz wyprodukowanych tkanin (w belach).

Kolejne fragmenty tabeli są dla nas mniej interesujące z punktu badania ludności miejskiej i odnoszą się do pobranych od mieszkańców miast podatków: akcyzy, ceł

¹³ Przykład może stanowić książeczka z lat 1771–1772 przechowywana w archiwum w Berlinie-Dahlem: GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, 9, vol VIII, oraz w Szczecinie: APSz [9], RiS, sygn. 757.

¹⁴ Oryginalny tytuł: *Historische Büchlein derer Vor- und Hinter- Pommersche Städte de Anno 1745–1746*, [w:] GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. II.

¹⁵ Wspomniane miasta to: Anklam, Banie, Białogard, Barwice, Bobolice, Bytów, Kamień Pomorski, Kołobrzeg, Karlino, Koszalin, Dobra Nowogardzka, Dąbie, Demmin, Widuchowa, Chociwel, Gartz a. O., Goleniów, Gryfice, Gryfino, Golczewo, Dobrzany, Jarmen, Lobeż, Lębork, Maszewo, Nowogard, Nowe Warpno, Pasewalk, Pencun, Płoty, Police, Polanów, Połczyn, Pyrzyce, Okonek, Resko, Darłowo, Miastko, Sławno, Stargard, Stepnica, Szczecin, Szczecinek, Słupsk, Czaplunek, Trzebiatów n. R., Treptow a. T., Uckermünde, Usedom, Węgorzyno, Wierzbnio, Wolin, Suchań, Sianów.

i licencji (w talarach, groszach i fenigach). Na akcyzę składały się wówczas opłaty od pieczywa pszennego i żytniego wypiekanego w domu i na sprzedaż, od zużytego słodu, owsa, spożytej wódki, grochu i soli (liczone w winsplach i szeflach, a dla soli w beczkach). W dalszych kolumnach pokazano konsumpcję mięsa sprzedanego na lokalnym rynku w jatkach, a także spożytego z uboju domowego. Tabele wymieniają (w sztukach) zaszlachtowane: woły, krowy, świny, barany i owce, kozły i kozy, cielaki, jagnięta i kozłaki. Oczywiście, dane te świadczą o wyższej lub niższej konsumpcji w danej miejscowości, co wskazuje na zamożność jej mieszkańców. Należy w tym miejscu zwrócić jednak uwagę, że jest to uproszczenie ze względu na znaczne różnice w zamożności wewnątrz miast. Spożycie podstawowych produktów w zestawieniu z liczbą mieszkańców wymienionych w tabelach ośrodków pokazuje jednak średnią konsumpcję przypadającą na jednego mieszkańca. W następnych kolumnach tabeli wyliczono koszty utrzymania administracji pobierającej akcyzę, pokazując zarobki między innymi: kontrolerów, wizytatorów i pisarzy (w talarach, groszach i fenigach). Ostatecznie kolumny dotyczące akcyzy kończą się globalnym zliczeniem dochodu, jaki ona przynosi po odliczeniu niezbędnych wydatków.

Po akcyzie mamy miejsce poświęcone wojsku, które stacjonowało w danym mieście. Zostało ono podzielone na kawalerię i piechotę, a w wypadku każdego z rodzajów broni wykazano podział na sztaby i kompanie, z precyzyjnym określeniem nazwy regimenu. Oczywiście, wyliczono także koszty utrzymania każdego z garnizonów, podając dane o kosztach kwaterunku oraz zaopatrzenia w żywność i inne produkty, które poniosło opisywane miasto. Dalsze kolumny pokazują finanse miast, czyli przychody i wydatki miejskich kamer, a następnie stany kas, kaucje wnoszone przez miasta do kasy prowincjonalnej, długi poszczególnych miejscowości. Dalej znajdujemy informacje dotyczące infrastruktury pomorskich ośrodków: liczbę nowo zbudowanych i wyremontowanych domów, istniejących stodół, browarów, gorzelni oraz pustych parcel do zabudowania. Ta ostatnia liczba jest również sygnałem wskazującym na stan rozwoju danego ośrodka. Następnie pojawiają się informacje o posiadłościach ziemskich spisanych miast, mówiące o tym, ile dane miasto ma wsi, folwarków oraz karczem. W wypadku tych ostatnich podawano liczbę beczek piwa i kwart wódki, jaką dana karczma sprzedawała. Kolejna kolumna odnotowuje studnie w miastach, z podziałem na prywatne i ogólnodostępne (publiczne). W XVIII wieku jedną z wielkich plag, nie tylko pomorskich miast, były pożary. Dlatego też za studniami wyliczono dostępny w ośrodkach sprzęt przeciwpożarowy, złożony z wiader, bosaków, haków, drabin.

Przy końcu tabeli znajduje się niezwykle ważna dla dalszych badań nad ludnością miejską kolumna opisująca ruch naturalny ludności. Mamy więc liczbę ochrzczonych dzieci, z podziałem na synów i córki, co może być bliskie urodzeniom. Następnie podano liczbę par stających na ślubnym kobiercu, chociaż nie wydzielono tu powtórnych związków małżeńskich, oraz liczbę zmarłych, podzielonych na kobiety i mężczyzn. Niektóre informacje mogą charakteryzować, chociaż w sposób mało precyzyjny, migrację, gdyż dowiadujemy się, ilu mieszczan opuściło dane

miasto, a ilu do niego przybyło i osiedliło się w danym roku. Oczywiście, brakuje zaznaczonych kierunków migracji, jednak samo zjawisko zostało zarejestrowane. Przedstawienie w tabelach migracji pozwala jednak wydzielić ośrodki o dynamiczniejszym rozwoju w wypadku, których saldo migracyjne było dodatnie i tych pozostających w stagnacji z saldem ujemnym.

Dalej w tabelach znajdują się informacje o liczbie i rodzajach młynów w ośrodkach. Zostały tu wymienione młyny wodne, wiatraki, młyny do mielenia kory dębowej i folusze wraz z przynależną do nich ziemią (liczoną we włókach, morgach i prętach kwadratowych). W końcu policzono należące do miast: cegielnie, wagi miejskie oraz domy pisarzy bramnych. Ostatnie kolumny omawianej, rozbudowanej tabeli podają wielkość całych posiadłości ziemskich pomorskich miast, podzielonych na pola uprawne i pastwiska (we włókach, morgach i prętach kwadratowych). Istotną kolumną jest wartość nieruchomości miejskich w talarach, groszach i fenigach. Sporządzano ją na potrzeby obowiązkowego w Prusach ubezpieczenia przeciwpożarowego. Wartość majątku i jego systematyczny wzrost jest jednym z najważniejszych mierników wskazujących na rozwój bądź stagnację ekonomiczną opisywanych miast. Ostatnia kolumna pokazuje wywóz piwa w beczkach z miasta na sąsiednie obszary wiejskie i ewentualnie jego przywóz ze wsi do miasta.

Zaprezentowany powyżej układ tabeli umieszczony w pierwszej z *Historische Büchlein* nie zmieniał się w następnych latach. Analogiczny był on na przykład w książeczkach z lat: 1747–1748 (liczącej 25 kart)¹⁶, 1748–1749 (także 25 kart)¹⁷, 1750–1751 (23 karty)¹⁸, 1751–1752 (26 kart)¹⁹ czy 1754–1755 (26 kart)²⁰. Książeczka z lat 1762–1763, mająca 79 stron, przedstawia informacje o 55 pomorskich miastach, dzieląc je alfabetycznie na trzy grupy²¹. Pierwsza grupa obejmuje 20 ośrodków, licząc od 1. (Anklam) do 20. (Golczewo), druga — 21 miast, zaczynając od 21. (Dobrzany), a kończąc na 41. (Stargard), wreszcie trzecia — 14 miejscowości, od 42. (Stepnica) do 55. (Sianów)²². Nowym miastem, które pojawiło

¹⁶ GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. III, oprawiona w karton dudka.

¹⁷ GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. IV, oprawiona w karton dudka.

¹⁸ GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. V, oprawiona w karton dudka.

¹⁹ GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. VI, oprawiona w karton in folio.

²⁰ GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. VII a, oprawiona w karton in folio.

²¹ APSz [9], RiS, sygn. 754.

²² Wymienione miasta to: Anklam, Banie, Białogard, Barwice, Bobolice, Bytów, Kamień Pomorski, Kolobrzeg, Karlino, Koszalin, Dobra Nowogardzka, Dąbie, Demmin, Widuchowa, Chociwel, Gartz a. O., Goleniów, Gryfice, Gryfino, Golczewo, Dobrzany, Jarmen, Łobez, Lębork, Maszewo, Nowogard, Nowe Warpno, Pasewalk, Pencun, Płoty, Police, Polanów, Połczyn, Pyrzyce, Okonek, Resko, Darłowo, Miastko, Sławno, Świnoujście, Stargard, Stepnica, Szczecin, Szczecinek, Słupsk,

się wówczas na pruskim Pomorzu, było Świnoujście, które w 1765 roku nabyło formalne prawa miejskie²³. Z kolei układ wewnętrzny prezentowanych tabel nie uległ żadnej zmianie w porównaniu z książeczkami z lat 40. i 50. Identyczny układ wewnętrzny, z podziałem miast na trzy grupy, ma również *Historische Büchlein* z lat 1763–1764, licząca 78 stron²⁴.

Zmiany w konstrukcji tabel zaszły w *Historische Büchlein* po wojnie siedmioletniej. Pierwsza książeczka prezentująca nowy układ tabel została sporządzona za lata 1764–1765²⁵. Istotną zmianą było podzielenie pomorskich miast na cztery grupy, odpowiadające dystryktom podatkowym. Pierwszy dystrykt obejmował 17 miast leżących w zachodniej części prowincji, czyli na pruskim Pomorzu Przednim²⁶. Do drugiego zaliczono 20 ośrodków leżących na wschód od Zalewu Szczecińskiego²⁷. Na trzeci składało się 10 miejscowości położonych w najbardziej na wschód wysuniętej części Pomorza²⁸. Wreszcie czwarty, do którego zaliczono dziewięć miast, obejmował obszar dawnego Księstwa Biskupiego²⁹. Jednakże dwa ostatnie okręgi nie były stabilne co do składu należących do nich miast, a ponadto status miasta w pierwszym dystrykcie utraciła w końcu lat osiemdziesiątych XVIII wieku Stepnica³⁰. Zmieniła się także sama konstrukcja tabel, które z jednej strony podawały więcej informacji interesujących administrację pruską, z drugiej zaś koncentrowały dane w trzy wyraźne grupy. Pierwsza grupa pokazywała stan infrastruktury pomorskich miast, druga odnosiła się do ludności wspomnianych miejscowości, wreszcie trzecia omawiała finanse ośrodków i dochody płynące z różnorodnych podatków nakładanych na mieszczan.

W pierwszej z grup znalazły się kolumny zliczające domy w miastach, z podziałem na kryte dachówką i strzechą, następnie policzono wszystkie domy i stodoły na

---

Czaplinek, Trzebiatów n. R., Treptow a. T., Uckermünde, Węgorzyno, Wierzbno, Wolin, Suchań, Sianów.

²³ Radosław Gaziński, *Dzieje Świnoujścia do 1806 roku*, [w:] *Świnoujście — tradycja i współczesność*, red. Stefan Mollin, Świnoujście 2007, s. 67 n.

²⁴ APSz [9], RiS, sygn. 756.

²⁵ APSz [9], RiS, sygn. 1328.

²⁶ Były to: Szczecin, Anklam, Dąbie, Demmin, Gartz a. O, Goleniów, Jarmen, Nowe Warpno, Pasewalk, Pencun, Police, Świnoujście, Stepnica, Treptow a. T., Ueckermünde, Usedom i Wolin.

²⁷ Drugi dystrykt tworzyły: Banie, Kamień Pomorski, Dobra Nowogardzka, Widuchowa, Chociwel, Gryfice, Gryfino, Golczewo, Dobrzany, Łobez, Maszewo, Nowogard, Pyrzyce, Płoty, Resko, Stargard, Trzebiatów n. R., Węgorzyno, Wierzbno i Suchań.

²⁸ Należały do niego: Słupsk, Lębork, Bytów, Szczecinek, Miastko, Okonek, Bobolice, Polanów, Barwice i Leba.

²⁹ Były to: Kołobrzeg, Koszalin, Darłowo, Sławno, Sianów, Białogard, Karlino, Połczyn i Czaplinek.

³⁰ W 1794/1795 roku dystrykt radcy Scherenberga obejmował dziewięć miast: Barwice, Białogard, Czaplinek, Karlino, Kołobrzeg, Koszalin, Okonek, Połczyn, Szczecinek, a dystrykt radcy Zschocka — 10 miast: Bobolice, Bytów, Darłowo, Lębork, Leba, Miastko, Polanów, Sianów, Sławno, Słupsk. Stan ten utrzymał się do 1804 roku: GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. XXXI, vol. XXXIII.

przedmieściach, dzieląc je także na mające dach ceramiczny lub strzechę. W dalszej kolejności przedstawiono liczby nowo wybudowanych domów w mieście i na przedmieściach, w tym ostatnim wypadku wyróżniając także stodoły, a następnie podzielono je na powstałe na pustych parcelach i na nowych terenach. W kolejnych kolumnach tabela podawała liczbę naprawianych w danym roku domów w mieście oraz na przedmieściach (wraz ze stodołami), zliczała puste parcele oraz miejsca dogodne dla następnych inwestycji. Pojawiły się także informacje o istniejących w mieście studniach prywatnych i publicznych, liczbie gorzelni, wag miejskich, domów pisarzy bramnych czy też o sprzęcie przeciwpożarowym będącym w rękach mieszczan. Dalej podawano kwotę obowiązkowego ubezpieczenia przeciwpożarowego miasta³¹, a także liczbę młynów wodnych, z podziałem na: zbożowe, słodowe, kuźnie, papiernie, folusze i do mielenia kory dębowej. Dane te uzupełniono o wiatraki i cegielnie. Aby pokazać do końca własność miejską, przedstawiono także wielkość posiadłości ziemskich (we włókach, morgach i prętach kwadratowych) oraz liczby zwierząt hodowlanych trzymany przez mieszczan z podziałem na: konie, żrebaki, woły, byki, krowy, cielaki, owce i świny.

Druga grupa danych dotyczyła ludności. Otwierały ją kolumny pokazujące dorosłych, samodzielnych ekonomicznie mieszczan (Wirthe) podzielonych na mężczyzn i kobiety, dalej podano liczbę dzieci, z podziałem na chłopców i dziewczynki, powyżej i poniżej 10. roku życia. Następnie pojawiali się czeladnicy oraz służba, na którą składali się służący i parobkowie (Diener, Knecht), dalej chłopcy (Junge) i dziewczki służebne (służące). Wreszcie następowała kolumna podsumowująca ludność danej miejscowości. W następnej części tabeli wyszczególniono osoby zajmujące się włókiennictwem, które zostały podzielone na fabrykantów (właściciele większych warsztatów wykorzystujących siłę najemną i manufaktur) oraz sukienników, wytwórców caju, pończoszników i kapeluszników. W wypadku tych ostatnich czterech profesji z podziałem na mistrzów i czeladników. Dalej podano liczbę przerabianych przez nich kamieni i funtów wełny oraz wysokość produkcji sukna i caju (w sztukach). Następne informacje pozwalają na bliższe przyjrzenie się migracjom. Podane zostały liczby przybyłych do miasta (i przyjętych do prawa) obywateli pruskich podzielonych na: kupców, rzemieślników i rolników. Dokładniej pokazano przybyłych do pomorskich miejscowości obcokrajowców, których nie tylko rozdzielono na kupców, rzemieślników i rolników, ale dodatkowo wśród przedstawicieli rzemiosła wyłoniono grupę reprezentującą pożądaną w państwie pruskim zawody włókiennicze: sukienników, wytwórców caju, pończoszników, kapeluszników oraz produkujących bawełnę. Opuszczających pomorskie ośrodki podzielono również na kupców, rzemieślników (wśród nich sukienników, wytwórców caju, pończoszników, kapeluszników i producentów bawełny) oraz rolni-

---

³¹ Wartość ubezpieczenia stanowiła ważny parametr, pokazujący rozwój danego ośrodka. Wzrost wartości nieruchomości świadczyło jednoznacznie o rozwoju gospodarczym miasta, zaś utrzymanie wartości nieruchomości lub ich spadek wskazywał na stagnację lub regres gospodarczy miasta.

ków. Ostatnia grupa danych dotyczących pomorskich mieszczan pokazuje ruch naturalny. Odnotowano ochrzczonych z podziałem na synów i córki (co nie jest jednoznaczne z urodzeniami), zarejestrowano pary stające na ślubnym kobiercu (niektóre mogą być wtórne), wreszcie zliczono zmarłych, dzieląc ich na mężczyzn i kobiety (samodzielnych ekonomicznie), synów i córki oraz wyszczególniając czeladników, służbę, parobków (uczniów), dziewczki służebne (służące). Na koniec podano liczbę ludności żydowskiej w mieście z adnotacją o ewentualnym posiadaniu przez nią domów. Sprawy dotyczące ludności miast zamykają wykazy władz z wyróżnieniem: burmistrzów, syndyków, kamerariuszy, rajców i sekretarzy wraz z ich rocznymi zarobkami.

Kolejne dane, mniej interesujące z naszego punktu widzenia, pokazują stan finansów miast i ich obciążenia podatkowe. Na pierwszym miejscu prezentowane są dochody i wydatki miejskich kamer, wraz ze wskazaniem ich źródeł, stan kameralnych finansów w poprzednim roku, wielkość złożonych kapitałów, wreszcie stan zadłużenia. Potem przedstawiono dochody z ceł wodnych i lądowych oraz ceł nadzwyczajnych. Dalej zostały podane koszty utrzymania administracji celnej (inspektorów, kontrolerów, wizytatorów) i wreszcie zamyka je kolumna podsumowująca dochody z ceł. W następnej części tabeli zebrano koszty utrzymania administracji pobierającej licencje wraz z wielkością pobranych licencji. Kolejne kolumny poświęcono akcyzie, pokazując jednocześnie konsumpcję podstawowych towarów spożywczych na terenie miast: chleba pszennego i żytniego kupowanego na lokalnym rynku i pieczonego w domu, zużytego słodu, owsa, grochu, kaszy (w szeflach i winsplach), soli (w beczkach), wypitego piwa (w beczkach) i wódki (w kwartach). Osobne kolumny poświęcono ubojowi na terenie pomorskich ośrodków, z podziałem na mięso zakupione w jatkach i pochodzące z domowego uboju. W obu wypadkach wymieniono zaszlachtowane: woły, krowy, świnie, cielaki, owce, barany, kozły, kozy, owieczki i kozłaki. Następnie pojawiają się koszty utrzymania administracji pobierającej akcyzę od spożycia (inspektorzy, kontrolerzy, wizytatorzy, pisarze). Wreszcie zostały podsumowane dochody z akcyzy (w talarach, groszach i fenigach). Na koniec tabele pokazują wielkość garnizonów w niektórych pomorskich miastach, dzieląc stacjonujące jednostki na piechotę i kawalerię, wyliczając sztaby oraz liczbę kompanii i nazwy regimentów. Dalej wykazano koszty kwaterunków oraz liczbę synów mieszczan danego miasta przebywających aktualnie w wojsku.

Przedstawiony powyżej układ tabel pojawił się po raz pierwszy w książce z lat 1764–1765³², oprawnej w karton i liczącej 209 stron. Takie same tabele, niosące porównywalne dane, przynoszą *Historische Büchlein* — oprawne w karton — z lat

³² APSz [9], RiS, sygn. 1328.

1770–1771³³ (mająca 194 strony), z lat 1771–1772³⁴ (150 stron), z lat 1772–1773³⁵ oraz z lat 1773–1774³⁶ (mające odpowiednio po 138 i 135 stron).

Najstarszą zachowaną księgą skarbową dla Pomorza Pruskiego jest opracowanie z 1768 roku³⁷, będące oprawną księgą, liczącą 153 strony. Na jej zawartość składa się 12 tabel.

Pierwsze cztery tabele dotyczą miast pomorskich, a każda z nich odnosi się do jednego miejskiego dystryktu podatkowego. We tych dystryktach uporządkowano miasta alfabetycznie, identycznie jak w „historycznych ksiąteczkach”. Wspomniane cztery tabele (s. 1–109) mają identyczny układ kolumn, zawierających dane — tożsame z tabelami z „historycznych ksiąteczek”, choć w części w skondensowanej formie. Znajdują się tam informacje o liczbie domów, ludności z podziałem na gospodarzy, kobiety, synów, córki, jednakże już bez rozbicia na kategorie wiekowe. W dalszej części są wymienieni czeladnicy, służący i parobkowie oraz chłopcy i dziewczki służebne. Podano także ogólną liczbę ludności, a od początku lat 70. XVIII wieku również z porównaniem do stanu z 1756 roku. Następnie powtórzono z „historycznych ksiąteczek” dane o przemyśle włókienniczym (liczba zatrudnionych, produkcja), wielkość wpływów z podatków akcyzowych oraz z konsumpcji, z podaniem kosztów poboru tych należności, a także wspomniano o wielkości przekazywanej akcyzy oraz o opłatach ochronnych ludności żydowskiej wpływających do skarbu państwa³⁸. Następną grupą danych odnosi się do spraw militarnych. Księgi wymieniają garnizon, pokazując jego wielkość (w kompaniach), rodzaj stacjonującego wojska, a także wydatki ponoszone z tego tytułu przez miasta. Kolejne informacje odnoszą się do finansów miast, co jest bezpośrednim powieleniem tabel z *Historische Buchlein*. Dotyczy to spraw budownictwa miejskiego, w tym zabudowy pustych parcel, posiadłości wiejskich: folwarków, wsi, karczem³⁹, a także istniejących w miastach studni, destylatorów alkoholu, wreszcie sprzętu przeciwpożarowego. Kolejną grupę stanowią dane dotyczące ruchu naturalnego ludności miejskiej (chrzty i zgony z podziałem na płeć, małżeństwa), a także migracji (przyjazdy, wyjazdy). Dalsze liczby odnoszą się do spraw produkcji przemysłowej i rolniczej. W tym wypadku są to zestawienia młynów z podziałem na: wodne, wiatraki, folusze, młyny garbarskie (kory dębo-

³³ APSz [9], RiS, sygn. 753.

³⁴ APSz [9], RiS, sygn. 757, oraz GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 9, vol. VIII.

³⁵ APSz [9], RiS, sygn. 758.

³⁶ APSz [9], RiS, sygn. 759.

³⁷ APSz [9], RiS, sygn. 760 (1768).

³⁸ Kolumny tabeli dotyczące należności akcyzy z konsumpcji są jednak niewypełnione, co wynika z reform podjętych przez Fryderyka II, który akcyzę w 1766 roku wyłączył spod administracji kamer i generalnego dyrektorium i stworzył nową administrację do tego powołaną: Stanisław Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998, s. 180.

³⁹ Ponadto są kolumny o wielkości sprzedaży piwa i wódki w karczmach, jednakże w całym ciągu przebadanych ksiąg skarbowych kolumny te nie były wypełniane.

wej). Osobne dane pokazują posiadane przez miasta lasy, wielkość samych gmin miejskich (posiadłości miasta), liczbę cegielni, wag miejskich, rogatek (pisarzy bramnych). Bardzo ważne są wyceny obiektów w mieście, niezbędne do ubezpieczenia ich w katastrze pożarowym. Informacje o każdym mieście kończą się danymi o pogłowie zwierząt hodowlanych (konie, woły, krowy, cielęta, owce, trzoda chlewna), a także o działalności kantoru solnego.

Piątą z kolei tabelą zamieszczoną w tajnej księdze skarbowej (Tabelle V. Balance) jest zestawienie zbiorcze danych zawartych w opisanych powyżej czterech tabelach dystryktowych. Układ kolumn jest praktycznie tożsamy z poprzednimi tabelami. Uzupełnieniem tej tabeli jest porównanie danych zbiorczych wszystkich miast z 1768 roku z rokiem poprzednim, a także z 1756 rokiem.

Kolejna, szósta tabela zawiera dane o dobrach wiejskich należących do miast pomorskich, czyli o ziemiach zarządzanych przez kamery miejskie. Zawiera ona dane zbiorcze dla 47 miast pomorskich, posiadających własność ziemską w postaci wsi i folwarków. Zebrane informacje dotyczą zarówno liczby wsi, folwarków, domostw w tych miejscowościach, jak i dochodów kamery ze wspomnianych dóbr wiejskich, z podziałem na dochody z dzierżaw i dochody ze służb lub ekwiwalentu w gotówce za te służby płaconego przez chłopów miejskich. Następne informacje odnoszą się do spisu ludności dóbr kameralnych miast, z podziałem na mężczyzn, kobiety, synów, córki, parobków i służące. Ostatnia grupa dotyczy zestawienia pogłowa zwierząt hodowlanych (konie, woły, krowy, cielęta, owce, trzoda chlewna).

Kolejne dwie tabele (nr 7 i 8) mają identyczną budowę danych, jak tabela dotycząca dóbr kameralnych miast. Obie odnoszą się bowiem do świata wiejskiego, czyli do powiatów szlacheckich (nr 7) i zarządów domen (nr 8). W tabeli obejmującej powiaty szlacheckie (23 powiaty) zawarto informacje uzupełnione o dwie kolumny dotyczące nazwiska landrata oraz miejsca jego urzędowania (zamieszkania). Z kolei w tabeli o domenach królewskich znajdują się dodatkowo materiały o osobie dzierżawcy generalnego, dacie zakończenia dzierżawy, a także jej wysokości wpłacanej do kasy kamery wojenno-skarbowej. W obu tabelach każda kolumna ma podsumowanie dla całej prowincji wraz z porównaniem do roku poprzedniego, a także do 1756 roku.

Dziwiące zestawienie tabelaryczne stanowi zsumowanie danych odnoszących się do opisanych wcześniej materiałów statystycznych. Jest to bowiem podsumowanie informacji o miastach, dobrach wiejskich kamer miejskich, powiatów szlacheckich oraz zarządów domen. Tabela ta zwiera informacje o liczbie wsi, folwarków, domostw, następnie pogłowa zwierząt hodowlanych, przemysłu wełnianego (liczba mistrzów, czeladników, wykorzystanie wełny surowej, wielkość produkcji sukna i caju oraz dochód z tego, dalej pogłowie owiec). Kolejne kolumny obejmują statystykę przemysłową, to znaczy liczbę: młynów wodnych, wiatraków, warsztatów kowalskich, olejarni, foluszy, młynów kory dębowej, papierni, cegielni, wapienników, kuźni żelaza i stali, kuźni miedzi, hut szkła, wytwórni alunu, a także

dochodów z akcyzy, ceł, kontrybucji i dzierżaw domen. Zestawienie to oprócz sumowania całego roku ma również porównanie do roku poprzedniego oraz do 1756 roku.

Materiały statystyczne w Tajnej Księdze Skarbowej za 1768 rok odnoszą się też do spraw wojskowych (tabela nr 10). Tabela zawiera dane o pomorskich garnizonach, których było 28 w roku 1768, 29 w 1773, aby w 1803 wrócić do liczby 28. Informacje te obejmują podział na rodzaje wojsk (kawaleria, piechota), wydzielają dowództwo — sztab, określają liczbę kompanii oraz nazwę regimentu. Kolejne dane odnoszą się do ludności towarzyszącej wojsku, czyli rodzin wojskowych (kobiety, dzieci), a także służących oficerskich wraz z ich rodzinami. Tabelę tę kończy suma dla każdego z miast. Poza tym u dołu tabeli znajduje się podsumowanie każdej z kolumn wraz z porównaniem do roku poprzedniego.

Ostatnia z tabel z 1768 roku (nr 11) dotyczy ludności żydowskiej na Pomorzu Pruskim, przebywającej w 37 ośrodkach miejskich (s. 148–151). Na treść tabeli składają się dane o liczbie chronionych Żydów w każdym z miast, liczbie wdów, dzieci (pierwszych, drugich, pozostałych w rodzinie), a także wnuków, dalej o liczbie służby żydowskiej i ich dzieciach, służbie prywatnej wraz z dziećmi, a także o liczbie kobiet stanu wolnego. Dodatkowo pokazywano liczbę domów posiadanych na własność przez tę społeczność. Zestawienie dla każdego wiersza kończy się liczbą ogólną ludności żydowskiej w każdym z miast. Tabela ma również podsumowanie ogólne dla całej prowincji wraz z porównaniem do 1767 roku. Ponadto na dwóch kolejnych stronach księgi (s. 152–153) znajduje się opis narracyjny dotyczący opłat ponoszonych przez Żydów na rzecz kasy państwowej za otrzymaną ochronę.

Układ tabel w kolejnych rocznikach tajnych ksiąg skarbowych dla Pomorza praktycznie się nie zmieniał. Do istniejących tabel twórcy dodawali w kolejnych latach jedynie dodatkowe kolumny dla prowadzenia porównań niektórych parametrów z rokiem poprzednim lub też z rokiem 1756⁴⁰.

Jedyną zmianą było dodanie trzech dodatkowych zestawień tabelarycznych w 1773 roku, to jest zestawienia o administracji leśnej w prowincji, justytariatach domen, a także o posiadanych przez pomorskich armatorów statkach morskich i przybrzeżnych. To ostatnie ujęcie dotyczyło również porównania z poprzednim rokiem (1772), a także z okresem sprzed wojny siedmioletniej (1756)⁴¹.

Dane zawarte w księgach skarbowych stanowią syntetyczne zestawienie materiału zawartego w *Historische Büchlein*. Jednak „księgi skarbowe” są przede wszystkim przedstawieniem danych statystycznych dla całej prowincji, dla wszystkich pionów gospodarki, społeczeństwa, czyli dla miast, świata szlachty oraz domeny królewskiej.

⁴⁰ APSz [9], RiS, sygn. 762 (1773); GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 12, vol. XVI (1803).

⁴¹ APSz [9], RiS, sygn. 762 (1773); GStA PK [10], II HA, GD, Abt. 12, Pommern, Materien, Historische Tabellen, nr 12, vol. XVI (1803).

W sumie przedstawiane w artykule dwie serie ksiąg (*Historische Büchlein* i *Geheime Finanz Bücher*) ukazują w różnych ujęciach społeczeństwo miast pruskiego Pomorza w II połowie XVIII wieku. Materiał ten pozwala na odtworzenie głównych kierunków rozwoju tutejszych ośrodków miejskich, stanu ich gospodarki i finansów oraz zysków, jakie z miast pomorskich czerpało państwo pruskie. Osobne dane ukazują wzrost ludności miejskiej i w pewnym stopniu jej strukturę. Przedstawione w tych księgach informacje powinny być wykorzystywane, rzecz jasna, we wszystkich pracach z dziedziny demografii historycznej, odnoszących się do dziejów społeczności miejskiej na XVIII wiecznym Pomorzu⁴².

***Historische Büchlein* and *Geheime Finanz Bücher* as examples of sources for the study of urban society in Prussian Pomerania in the second half of the 18th century**
Summary

The aim of the article is to demonstrate the value of *Historische Büchlein* and *Geheime Finanz Bücher* in the study of demography and society in Pomerania in the 18th century. The author points to the similarities and differences between the two book series. Analysing the facts presented in the sources, the author tries to draw more general conclusions.

The authors present the structure of the books and their changes in terms of their content over the years. In addition, the authors discuss the way statistical data are presented in the books.

The analysed series of Prussian official statistics books from the 18th century are an extremely valuable source for the study — in various respects — of urban society in Pomerania during the reign of Frederick II and his successors.

---

⁴² Wykorzystanie danych z opisanych źródeł na przykładzie miast pomorskich: Mirosława Gazińska, Radosław Gaziński, *Z badań nad rozwojem ludności miast Pomorza Pruskiego w latach 1762–1776. Analiza statystyczna*, „Przegląd Statystyczny” 42, 1995, z. 1, s. 107–127. W monografiach miast pomorskich między innymi Paweł Gut, *W monarchii brandenbursko-pruskiej (1653–1806)*, [w:] *Dzieje Szczecinka*, t. 1, red. Radosław Gaziński, Szczecin-Szczecinek 2010, s. 159–228.